

ÀLVAR MONFERRER I MONFORT

TRES ROMIATGES PENITENCIALS MEDIEVALS DE CASTELLÓ

1. Introducció

Les zones muntanyenques de l'interior de la província de Castelló encara guarden fermes tradicions medievals que valdria la pena de comentar pel seu interès etnològic. Llurs habitants han volgut i han sabut mantenir-les com a vertaders tresors heretats dels avantpassats. Malgrat els temps de canvi que ha patit la nostra terra i que ha arrambat amb formes i modes de vida avui totalment periclitats, encara podem trobar aquestes manifestacions pregones d'un esperit solidari que hauria d'haver fonamentat millor la nostra identitat com a poble. Potser la invertibració crònica del nostre país, potser el que les classes dirigents mai no han sentit la necessitat de capdavantear-lo, potser altres raons que a mi no se m'acudeixen, no ho han permès. Tot i això, encara romanen vives i sembla que, almenys algunes d'elles, empenyen amb força.

He triat per parlar-ne, encara que d'una manera minsa, tres romiatges penitencials que cada any hom pot veure si és present el dia i l'hora que es fan. Cal dir d'antuvi que no són els únics, ja que n'hi ha molts altres. Crec, tanmateix, que són els més característics. Són els següents que tractarem successivament: els pelegrins de les Useres, els pelegrins de Catí i els pelegrins de Portell de Morella. Primer que res faré un resum del més propi de cadascuna d'aquestes celebracions i consideraré, després, alguns dels trets comuns a aquesta mena de manifestacions¹.

2. Els pelegrins de les Useres²

Dotze pelegrins, precedits d'un guia, pelegrinen al santuari de Sant Joan de Penyagolosa³ -muntanya sagrada del nord del País Valencià- l'últim divendres d'abril de cada any. Són quasi quaranta quilòmetres dividits en estones de descans i mesurats, pel que fa al ritual, en sis estacions semblants a les es feien que a Roma quan les processons de lletanies⁴.

Sembla que els orígens dels romiatges -i ara es confonen els orígens mítics atribuïts pel poble amb les disquisicions dels erudits més o menys sabedors i encertats⁵- van ser a causa d'una greu sequera, de les que

han patit des de sempre aquestes terres de conreus de secà i de ramats fets a les magres pastures. En tot cas, va ser al segle XIV quan mamprengueren la prometença anual de fer penitència en un ritual iniciàtic ben mesurat i modèlic, ple de silenci, de rosaris musitats en veu baixa i d'impressionants cants litànics que han perdurat fins els nostres dies mitjançant la tradició oral. Als cants i als precis s'hi demana salut, pau i pluja del cel. I el pelegrí s'encaparra a passar-ho malament per allò que el sacrifici personal i comunitari fa obrir les oïdes de la divinitat i la seua disposició d'afavorir els penitents, que no s'estan de patir un sol que bada les roques, aigua a cànters, vent que s'emporta fins i tot l'ànima o neu que pot arribar a gelar l'esperit més enfurismat. És clar que el sol no admet massa bé el gel. Tot i això, cada circumstància és un martiri pel pelegrí, i els que hi han anat i repetit, et diuen que prefereixen la neu al sol i la pluja al vent. Això dóna una idea del que hi passa.

A la taula 1 es pot trobar l'esquema dels ritus en temps i espais sota el guiatge del caràcter iniciàtic. La simple lectura em dispensa de relatarlos com seria el meu gust⁶. Parlem, doncs, d'altres aspectes no tan fàcils de substanciar.

L'ordre d'elecció dels pelegrins segueix un rigorós torn successiu de les cases per barris -Mare de Déu de Loreto, Santa Waldesca, Mare de Déu del Carme, Sant Antoni i Sant Roc- i carrers. Les condicions són també fixes, encara que han variat al llarg dels últims anys: primer eren sols els homes caps de casa, després també hi van poder anar els qui havien aplegat a la majoria d'edat, finalment ho aconseguiren els descendents del poble i els casats amb dones oriündes. Això sí, sempre hi ha d'haver una casa que els done el torn i l'ocasió.

Tots hi van abillats de pelegrí, malgrat que el rei Felip II prohibí als seus territoris aquest hàbit⁷, i l'estampa és plenament medieval, semblant a la dels pelegrins que es representen al *Llibre Vermell* de Montserrat o als retaules de la catedral d'Elna⁸: una vesta blau-moradenc amb esclavina curta, un capell d'ales caigudes com el dels camperols medievals i un bastó acabat en rodona amb un clau-ganxo per penjar-hi el capell o qualsevol altra cosa. Porten rosaris de grans grossos penjats del coll i a la banda esquerra del cinturó que fixa la vesta. Així van els dotze. El guia es diferencia perquè li pengen rosaris del cinturó als dos costats i el bastó no té un acabament en rodona sinó en una forma troncocònica foradada transversalment. Sembla que això distingeix la seua autoritat. Autoritat que és absoluta. Ell és qui mana, qui s'encarrega de la instrucció dels pelegrins a la cerimònia del perdó, qui ha de dir endavant quan plou o neva i han de sortir al camí, qui presideix totes les cerimònies, qui va sempre el primer i marca el pas... Si ell posa un peu fora, la comitiva no es pot deturar més estona.

El calcer és normal. Abans hi anaven descalços, simplement perquè els camperols pobres no en gastaven a la vida normal. Ara ho fan sols a llocs poblats, com a penitència. I bé, em direu què passa quan hi ha neu a la muntanya i cal trepitjar-la amb la planta directament o quan plou i els camins són rierols i fangars.

El menjar, tot i que és d'abstinència, és més que suficient. Fent un esquema, es pot distribuir així els menjars per a cada dia: abans de l'eixida, pa i figues o xocolata i aiguardent amb moscatell barreja; per a esmorzar i berenar al camí: dos ous bullits amb pa i olives o una truita amb una mica de bacallà al bell mig; per dinar: arròs sec amb bacallà i fesols secs, amanida d'enciam, olives, fesols secs bullits i amanits a la vinagreta, bacallà amb salsa, truita i un ou bullit; per sopar: el mateix que al dinar, substituint, però, l'arròs amb bacallà per unes sopes de pa escaldades amb el brou dels fesols secs. Per descomptat que beuen tot el vi i l'aigua que els abelleix durant els àpats i, també, pel camí, quan descansen. També en aquests descansos poden fer alguna cigarreta.

No hi van sols. Els hi acompanya el preste com a representant de l'Església, que a més oficia la missa i les altres cerimònies i recita el que li pertoca; un regidor com a representant de l'ajuntament, que haurà oficiat als altres municipis els termes dels quals travessaran; un dels tres clavis, que es tornen en l'obligació; i els tres cantors, ja que sempre canta un al camí i tots tres alhora quan apleguen a un poblat, els quals porten un ajudant que els lliurarà de l'esforç a certs indrets, tot i que porta muntura. També porten muntura el capellà, el representant de l'ajuntament i el claviari, que poden usar-la a la pujada de les costes.

A banda, en una colla diferent, van les atzembles encarregades de carretejar el suficient per al pelegrinatge i els seus portadors, davant dels quals va el dipositari, vertader animador i conservador, tot i que actua a tothora d'administrador i majordom. Ell guardarà d'un any per a l'altre les vestes, els capells, els farons, els ciris i els altres estris i atifells. Ell tindrà cura perquè l'administració siga bona, que tot estiga al punt, que es compre el necessari i que tot siga ben carregat a les atzembles, qui tindrà compte dels diners recollits a cada plega i procurarà que l'espècie captada es vengui o es canviï pel que faci falta. Al costat d'ell van el cuiner major i el segon, que tindran bona cura de preparar el menjar; el llenyater, per a poder cuinar i fer foc a la nit, a la cova dels pelegrins a Sant Joan; l'aiguader, que omplirà els canterells a les fonts, als pous i als aljups del camí i abastirà els pelegrins als descansos; i tots els altres que corresponen a les denou atzembles de la rècua de les càrregues. Ara és l'animal qui dona el dret de participar-hi, ja que segueix també el mateix ordre de l'elecció dels pelegrins. Actualment, però, amb l'escassetat de muntures, hi van sempre els mateixos.

I els cants: cants gregorians, oficials de l'església: l'*Exsurge, Domine* del començament del pelegrinatge, la missa *De Angelis*, l'absolta *Ne recorderis*, les completes a Sant Joan, el començament de les *Lletanies dels Sants...*; cants semblants als gregorians, o amb variacions sobre els modes habituals: el *Salve, Regina*, que contesta tot el poble. Cants trets de la tradició popular com els *Goigs a Sant Joan de Penyagolosa*, en castellà, segurament del XVIII i probablement del poeta aragonés Bartolomé Leonardo de Argensola⁹, que va estar de rector a la col·legiata de la Vilaformosa, a l'Alt Millars. Cants de l'eixida, propis de la pelegrinació, cants litànics antiquíssims¹⁰ com l'*O Vere Deus* de poblat, amb un mode ben modulad i vocàlic, doblat a una terça i encara a una quinta. I els cants de les sis estacions, un per cadascuna, que s'anomenen pel començament dels versos¹¹.

Aquests cants són ben propis dels nostres romiatges penitencials, els quals en tenen més o menys segons la tradició que arpleguen. Els de la pelegrinació de les Useres són característics, amb vocals que es perllonguen mentre s'hi modulen melodies inversemblants, possiblement derivades del cant pla, fortament afectades pel relleu i les condicions del camí, les sendes planeres, o perquè s'engresquen com una serp pel bell mig dels rocams feréstecs i les costerudes galteres de la muntanya¹². Els pèls es posen de punta i hom sent una encongidora esgarrifança quan des de lluny els sent apropar-se lentament, amb pausa, suaument, quan comprova com la força de la veu es manté malgrat el neguit del pit que alena les paraules i les fa trontollar com crits d'esperança i de desconhort a la vegada, de melangia i de gaubança, de prec il·lusionat i de penediment pels pecats comesos.

3. Els pelegrins de Catí¹³

Si els de les Useres en són tretze, els de Catí poden ser-ne tots els que vulguen. De fet, en són multitud aquests anys en què la gent frueix de debò participant-hi. En la pelegrinació de Catí s'hi dona, magistralment, un equilibri pregon entre la penitència i el romiatge d'esbargiment, i encara el goig de la festa¹⁴. El dissabte anterior al primer diumenge de maig¹⁵ van a l'ermitori de Sant Pere Apòstol, situat a sobre d'un penyal enorme ben a prop de Castellfort, carregat de llegendes, algunes d'elles del temps de la conquesta¹⁶. Els quasi trenta-cinc quilòmetres d'anada i uns altres tants de tornada, que separen Catí de Sant Pere, es fan també en dos dies. La nit la passen a les estances de l'hostalatge.

A l'origen també hi trobem el desastre mític de la malaltia, de la cruel pesta que delmà la població. Tot i això, ara les referències són co-

negudes. La devoció a Sant Pere la trobem datada al 1321, quan Arnau Segarra, fundador de l'hospital, deixà un llegat testamentari al titular de l'ermita de Castellfort¹⁷. Al 1377 se li edificà al temple parroquial la capella juntament amb l'arcàngel Sant Miquel¹⁸. Al llarg del XIV i XV hi ha més llegats i també una primera referència descriptiva de la pelegrinació, al 1424, del notari Ramon de Sanjuan¹⁹. Tenim notícies del pelegrinatge al 1500, el 12 de maig²⁰. Sembla, per les minses despeses de l'leña, que en un principi hi anaven dotze pelegrins i que l'ampliació d'aquest fou posterior²¹.

També el cerimonial i la ruta són ben marcats. La ritualització del costum ho demana, perquè si no es fa així no arriben d'hora al lloc i tot són presses i cansaments inútils. Les permissions, però, en són més que a les Useres, tot i que el caràcter obert ho ha determinat. Comencen a les quatre de la matinada hora solar amb el cant de la *despertà*, que és tot un símbol d'un món que es contempla a si mateix com a cabdal:

*Hoy es el día de la fiesta más grande
de Roma y Cabeza de la Cristiandad,
celebrando San Pedro y San Pablo
que la introdujeron la Fe y la Piedad.
Hermanos, venid, hermanos llegad,
reunidos a nuestra cabeza
solemnizaremos la festividad.
Acudid al rosario con grande anhelo
pues San Pedro las llaves tiene del Cielo.*

Aquesta *despertà*, igual que la de l'ermita de Sant Pere al dia següent, correspon a les despertades del Rosari de l'Aurora i cal datar-la al XIX, quan s'escampa per aquestes contrades la devoció i la pràctica del rosari matutí cantat en processó. El que siga en castellà ens corrobora aquesta opinió. I passa el mateix amb moltes altres pràctiques -cants i oracions- que omplien el pelegrinatge. Podeu veure a la taula II una comparança dels cants i oracions que es fan als dos pelegrinatges, per a destacar que la de les Useres manté al ritual un caire més antic. La de Catí, ben al contrari, degué estar molt influenciada per l'extensió de les devocions marianes que acompanyaven el Rosari de l'Aurora:

Els quatre majors dos del poble i dos masovers, amb dos cantors acompanyats d'instruments de vent, es dirigeixen a casa d'un d'aquells que els obsequia amb formatge tendre, *llançadora*²² i aiguardent. Als últims anys la convidada, tot i que participa el poble i els nombrosos penitents que hi aniran, es fa a un bar. I també es pren xocolata cuita i altres licors.

A les sis, la processó de sortida. Canten les *Lletanies dels Sants* i l'*O vere Deus*, encara que la tonada és diferent a la del ritual de les Useres. A l'eixida, al *prigó*²³ de Santa Anna, esperen les muntures que portaran els atifells i queviures necessaris²⁴. I després d'haver caragolat la petita imatge de Sant Pere a la *xalma*²⁵ d'una muntura, mamprenen el camí costerut devers l'ermitori de la Mare de Déu de l'Avellà²⁶, on, a l'entrada, rebran el tractament de "Cavallers". Hi oïssen la missa i esmorzen. Després continuen per paratges quasi bé despoblats a l'actualitat. Algun d'ells va estar a punt antigament de convertir-se en poble: el Mas de les Covetes probablement una antiga llebroseria, el barranc de Gibalcolla, la Salvassòria i la Llàcua o Llàcova²⁷, on antigament els acollia una processó de poblat, el Mas de la Pinella, on el preste convida tots a una *paloma*²⁸, el Mas de Tosca, l'Hostal de la Rojà ... Descansen on pertoca i fan un mos. De tant en tant es reparteix rapè a tothom "per netejar lo nas". I tothom estornuda i aclareix el nas i el cap. I arriben a Sant Pere on sopen i dormen, bé a l'hostalatge de la casa de l'ermità o bé al poble, que és be a prop, a un quart d'hora.

Al dia següent tornen a cantar la *desperta* i, després d'acomiar-se del sant, marxen cap a la Mare de Déu de la Font²⁹. Quan apleguen, s'hi torna a repartir aiguardent i *llançadora* en abundància, formatge fresc i xocolata. Oïssen la missa amb sermó i dinen el mateix que soparen. I després, una altra vegada al camí fins al coll d'Ares. Entren al poble solemnement amb la processó d'acollida acostumada. A l'església pregunten, canten i criden visques a Sant Pere. De seguit mamprenen el camí que els ha de portar a Catí pel Regatxol, el Mas de l'Estaca, on beuren, i el Mas de la Belluga. Quan se'ls puga albirar des del poble, botaran foc a les argelagues i coscolls de vora el senderol, perquè sàpien que ja hi són prop. Són les *fumaetes* que es veuen de lluny. Al poble voltegen les campanes. En arribar al *prigó* de la Font Vella, es forma la processó. Deixen el sant a casa Beto, a l'entrada del poble, i se'n van a sopar. Una hora més tard, a les 9, surt de l'església la processó d'acollida que els rep davant la casa on hi ha el sant. Els quatre romers de més edat portaran la peanya, cosa que representa un honor al que tots volen accedir.

El vestit dels romers catinencs es compon de capa i barretina, llevat dels cantors que porten roquet. El sopar a Sant Pere i el dinar a la Mare de Déu de la Font és arròs amb fesols secs, tot bullit i adobat amb julivert, alls tendres, pebre vermell i uns polsets de canyella.

La processó és de penitència, amb gran varietat de cants i de precis, i moments en què el goig domina, sobretot després d'acabada l'entrada a cada lloc quan llancen les barretines en l'aire cridant: *Visca Sant Pere!*

Com hem dit, pot participar-hi qualsevol, sobretot si porta muntura.

Hi van inclús les dones, encara que antigament ho havien de fer a un centenar de metres darrere dels pelegrins i havien de pagar una lliura de cera.

4. Els pelegrins de Portell de Morella³⁰

El pelegrinatge de Portell a Sant Pere és dels més desconeguts, quasi limitat als habitants de la localitat i als emigrants. Destaca per la senzillesa del seu ritual i encara està ple de simbolismes medievals³¹.

Conten que als orígens, cap a finals del segle XIV, feren la promesa d'anar cada any a Sant Pere de Castellfort el tercer dia de Pasqua de Pentecosta. I la llegenda així ens ho mostra: hi hagué set anys de sequera absoluta. La fam, la malaltia i la pobresa ho dominaven tot: persones, animals i plantes. Ni els arbrissons més fermes pogueren resistir la manca d'aigua del cel. Els ramats quasi havien desaparegut. Les persones no disposaven d'aigua ni per a beure. Aleshores es reuniren els portellans i decidiren enviar a Roma una ambaixada per preguntar-li al papa el que havien de fer per a remeiar la necessitat. N'anaren dotze i tots, trets d'un, periren de pesta, fam i violència al llarg del camí. Al que tornà al cap de set anys, li preguntaren: - *Què t'ha dit el sant pare?* -I ell contestà: - *Què m'ha de dir el sant pare? On aneu, bon home? Teniu Sant Pere tant a propet i veniu ací? Aneu a Sant Pere!* -. Lògicament es referia a l'ermita de Sant Pere de Castellfort. Des d'aleshores començaren a pelegrinar els caps de casa cada any per a demanar la pluja tan necessària.

I així es va fer fins que a mitjans dels cinquanta d'aquest segle ho deixaren. Al 1984 tornaren a mamprendre l'acompliment de la vella promesa per la decisió i el comboi d'un capellà fill del poble -Mn. Emili Vinaixa- que la reinstaurà en atenció als precés dels veïns. Ara és el jovent qui va preferentment, ben disposat a la penitència de la rogativa, i se celebra el dissabte anterior al diumenge de la Trinitat.

A les cinc del matí, encara nit fosca, surten de l'església els dotze pelegrins en silenci. Ni tan sols hi és present el veïnatge, encara que guaita darrere dels canyissos i persianes. Vesteixen camisa blanca i capes fosques amb capell d'ales caigudes. A la mà esquerra porten el bordó i a la dreta el rosari. Caminen a seixanta passes l'un de l'altre i l'últim, el *pastó*, porta una campaneta penjada al bordó. Van en silenci, precedits per dos joves portadors del *pendonet* o bandera de tela vermella, el sacerdot amb roquet i estola, i tres escolanets amb la creu i dos farons. Tanquen la comitiva dues atzembles, que carretejaran les capes dels pelegrins quan la formació deixarà de ser rigorosa, i els seus porta-

dors. El seguici es fa segons un ordre d'edat, des del més gran al més jove, i no es poden deturar encara que ploja a cànters o trone com si el món s'hagués de fondre sota la tempesta.

Pel camí canten les lletanies dels sants y es resa el rosari. Després d'una hora de caminada, quan arriben al pont de la rambla, trenquen la formació. A la vista de l'ermita de la Mare de Déu del Cid, resaran una oració a la Verge Maria. A les Lluïses, una absoluta per un pelegrí que morí fa anys. Prop d'allí, des del Mas d'Ibanyes, ja es veu llunyana l'ermita de Sant Pere. Ara es reorganitza la processó com a la sortida de Portell. Hi ha un assagador ample a través del qual van desfilar mentre ofereixen una bella i insòlita estampa. La solitud de l'ampla carrerada es veu tot de cop habitada pels pelegrins que l'omplen al llarg de tota la seua extensió.

Apleguen a l'ermita y besen el llindar. Després es giren de cara al poble de Castellfort, es trauen el capell i li fan una senyorial reverència. Així saluden la Mare de Déu de l'Esperança que és a l'església parroquial i, amb ella, a tots els habitants de la parròquia. Entren a l'esglésiola de Sant Pere i se situen en dues files a ambdós costats de l'altar. Oïssen missa amb el cap cobert, privelegi que tenen desde temps immemorial. Combreguen. En acabant, es retiren a una sala de l'hostalatge on esmorzen: pa, olives negres, bacallà i altres saladures, ous bullits, xocolata i coca, i beuen vi, moscatell, cervesa, aiguardent i conyac. Hi és totalment prohibida la presència de dones, inclús durant la missa.

A continuació, baixen a Castellfort. Antigament era costum de jugar hi una partida de pilota al trinquet contra els del poble, en un ritual comunitari d'integració realment sorprenent. Ara, com que els anys que deixaren de fer la rogativa el trinquet es convertí en cases i garatges de tractors, juguen a les cartes al bar.

Arribada l'hora de dinar tornen a l'ermitori on tenen preparat l'àpat. Els majorals s'han ocupat de tot el que cal.

A les cinc de la vesprada, quan el sol comença a baixar, mamprenen la tornada. El cerimonial es semblant al del matí fins al Mas d'Ibanyes. La formació es desfà en arribar a la Creu del Pont de la Rambla. Al Molinet es deturen per berenar formatge fresc, pa, vi i olives negres. I esperen que es faça fosc.

Entraran al poble a boqueta de nit. Mentrestant la festa s'escampa pels carrers. Uns voltejaran les campanes, quan veuran el *pendonet* a la Creu del Pont, els altres trauran peanyes, banderes i pendons. Surten totes les imatges dels sants de la comunitat a esperar els pelegrins a l'esplanada de l'ermita de la Mare de Déu de la Font, patrona del poble, i a rendir pleitesia a la creu processional. La comit va d'acollida espera a la primera casa, presidida per la creu i el clero. En mig d'un silenci impres-

sionant, a la llum dels ciris que il·luminen les imatges, entren els pelegrins cantant les lletanies dels sants. A la porta de l'ermita reverencien la Mare de Déu i es giren cap a Sant Pere per reverenciar-lo també. A l'interior diuen els últims precis i es canta la Salve a la Mare de Déu. Tot seguit, s'enfilen cap a l'església parroquial, on acaba la processó. La festa, però, seguirà a l'exterior. L'alegria profana també serveix per manifestar el goig d'haver acomplert la prometença dels pares i per reforçar, si més no, de fer-la un any més dins del ritual cíclic que, malgrat els nous temps, encara té sentit.

5. Comentaris generals als romiatges medievals castellonencs

A banda de les particularitats que tots tres romiatges manifesten, cal remarcar-ne d'altres comunes que els diferencien com a tipologia. Serem breus, tot i que el tema dels romiatges penitencials menors a l'Edat Mitjana no està estudiat. Pel que a allò que ara ens interessa, podem assenyalar:

Tots tres són locals, encara que ultrapassen els límits municipals per a dirigir-se a santuaris d'importància comarcana. En tot cas es dona sempre una col·laboració i un reconeixement a les localitats, les terres de les quals trepitgen, compensada administrativament pels oficis que el municipi, en cada cas, acostumava dirigir, en que notificava el pas dels veïns en pelegrinatge. No sabem des de quan es fa aquesta comunicació, encara que sembla una mesura tardana, tal vegada és a partir de la legislació moderna sobre control de transeünts, pidolaires i peregrins. Per una altra banda, els de les Useres són anomenats "els sants" a les contrades del Penyagolosa, i tots reben reconeixement als altres pobles: els de les Useres a Xodos, els de Catí a Ares, i aquests i els de Portell a Castellfort.

Tots tres pelegrinatges, com és palès, són medievals. El ritual bàsic i les altres peculiaritats organització, cants, vestit o algun aspecte d'ell, cuina, etc. ens ho certifiquen. De fet, el cant de l'*O Vere Deus* de les processons d'acomiadament i recepció no es dona als romiatges més moderns, sempre que no hagen estat una evolució, una derivació o una simple còpia d'un altre més antic. Sota aquest aspecte els pelegrinatges es constitueixen com a processons litàniques de llarg recorregut. Caldria esbrinar quin és l'origen d'aquest model i la seua implantació a l'antiga diòcesi de Tortosa, a la qual pertanyien els tres pobles i els dos santuaris implicats³². És evident que hi ha hagut una evolució de cadascun d'aquests pelegrinatges al llarg del temps. En el cas de Catí ha estat més fort i palès, tot i que ben prompte obrí les condicions per a poder parti-

cipar-hi i augmentar el nombre de participants. Per altra banda, les innovacions rituals introduïdes per devocions que adquiriren la màxima importància després del Concili de Trento, l'han influenciat d'una manera important: cas del Rosari de l'Aurora i, en general, de les pràctiques de devoció a la Mare de Déu. En els altres casos, les noves condicions han imposat la seua influència d'una manera més gradual.

De fet, ha estat als últims temps d'ençà dels cinquanta quan, amb el canvi de les condicions socioeconòmiques objectives i, en conseqüència, del significat social i antropològic del romiatge, l'evolució ha estat més ràpida. Insistim en aquest canvi de significats. En principi, l'esperit religiós que informava tota la participació i que l'estructurava d'acord amb la societat estamental, en què el cap de família tenia una gran importància, i la posició social, que definia ben bé la participació dels implicats. A hores d'ara, tot i que el significat religiós segueix vigent, han pres una gran importància una altres aspectes, com són el sentiment d'identitat i la pertinença a la comunitat originària. En aquest sentit l'emigrant hi participa tant o més que l'habitant. I aquest aspecte informa d'una manera definitiva el caire social de la celebració. Per altra banda, la figura del cap de casa ja no té la importància d'altres temps, i la llibertat i la possibilitat individual de qualsevol que pot participar-hi té un recolzament social màxim.

I concluïm. Aquests romiatges, i altres que podríem haver esmentat, suposen una mena de celebració en aquestes terres amb uns trets diferencials dels de les contrades que les envolten, sobretot a causa del cerimonial, dels cants i de la seua pervivència. Caldrà, doncs, tornar sobre el tema.

Alvar Monferrer i Monfort.

NOTES

¹ Els romiatges de caire penitencial són nombrosos a les terres de Castelló i un bon grapat són d'origen medieval. A banda de les monografies que després citem, podeu trobar una visió de conjunt a A. MONFERRER. *Peregrinaciones y romerías en la provincia de Castellón*, dins "Levante de Castellón". *Festa. Historia de las Fiestas de Castellón*, fascicle 11, 1994. També, i amb més extensió, vegeu ID., *Calendari de peregrinacions i romeries de la província de Castelló*, dins *L'Estel. Centre Excursionista de Castelló*, n. 3 i ss., 1993-94.

² Les Useres L'Alcalatén té 1.150 habitants a l'actualitat, i ha patit un fort procés d'emigració. A sobre d'una esquerpa muntanyeta que obri la serralada interior cap a les valls i plans de llevant, ara viu dels conreus propis: vinya, oliveres, ametlers, garroferes,

hortalisses i ramaderia. Poc es pot dir de la seua història: va ser poble morisc durant la conquesta i aviat fou cristianitzat del tot. També tingué cert protagonisme a les Guerres Carlines, tot i que a la serra de les Creus es va dirimir la sort de la zona a favor dels liberals. Té pocs monuments, tret de l'església, magnífica construcció del segle XVII, amb portalada xurrigueresca i solucions interiors renaixentistes amb coberta de nervadura gòtica tardana. Dedicada a la Tranfiguració del Senyor Sant Salvador, s'hi veneren també patrons menors com Sant Felip Neri, i unes altres advocacions marianes: Mare de Déu del Carme, Mare de Déu dels Dolors, i d'altres. Té també tres ermites urbanes, dedicades al Sant Crist de l'Agonia i Sant Antoni Abat, a Santa Waldesca de Pisa i a la Mare de Déu de Loreto. N'hi ha una altra dedicada també al sant abat de la Tebaida a la masada de les Crevades i al cim d'una muntanya de la serra de les Creus es hi ha el Piló de la Creu, on també es fa, el dia 3 de maig, un pelegrinatge d'origen medieval, de dones i xiquets, ple de simbolismes i pràctiques adients a la religiositat popular. Cf. A. MONFERRER, *La peregrinació de les Useres a Sant Joan de Penyagolosa*, les Useres 1985; ID., *Peñagolosa, razones de un nombre*, dins "Castelló Festa Plena", 1986, vcrano, pp. 84-86.

³ Sobre aquest santuari cf. R. RODRÍGUEZ CULEBRAS, *Santuario de Sant Joan de Penyagolosa*, dins *Catàleg de monuments i conjunts de la Comunitat Valenciana*. València 1983, II, 905-910; D. VILAPLANA, *Antología monumental: Santuario de San Juan de Peñagolosa*, dins *Mediterráneo, Cultura i Aula*, 3 de juny de 1987; E. SAFONT, *L'església de Sant Joan de Penyagolosa*, dins "Programa de Festes de Vistabella del Maestrat", 1986. Sobre el topònim Penyagolosa, cf. A. MONFERRER, *Peñagolosa, razones de un nombre*, citat; V. PITARCH, *Contribució a l'etimologia de Penyagolosa*, dins "Boletín de la Soc. Castellonense de Cultura", LXIX (1993), IV, pp. 477-485. Sembla que V. PITARCH no hagi vist el treball nostre citat anteriorment.

⁴ La bibliografia sobre els pelegrins de les Useres és la més nombrosa dels tres pelegrinatges. Entre les monografies tenim: F. BADAL, i F. CRUZADO, M., *Els Pelegrins de les Useres*, Castelló 1974, encertada combinació de fotografies y text, hi ha l'edició castellana; A. MONFERRER, *La Peregrinació de les Useres a Sant Joan de Penyagolosa*, les Useres 1985, on vaig transcriure l'única consuetu manuscrita coneguda, la de Vicent Forés; T. ESCUDER, A. MONFERRER, F. MONTENEGRO i J.V. RODRÍGUEZ, *Els Pelegrins de les Useres*. València 1989, col·laboració de dos escriptors, els dos primers, i dos fotògrafs, els dos últims; A. MONFERRER, *Els Pelegrins de les Useres*, València 1991. Deixant de banda les nombroses referències en obres de temàtica més ampla i els nombrosos articles en revistes i periòdics, esmentarem tan sols el de J. L. GARCIA FERRADA, *Los Peregrinos de Useras*, reportatge fotogràfic guanyador del *IV Premio de Reportaje Fotográfico "Ramón Dimas" 1972*, a Barcelona "Destino", 1972, 19 de febrer.

⁵ Vegeu A. MONFERRER, *L'antiguitat dels pelegrins*, "L'Ullal. But. de l'Associació Cultural de les Useres", 1984, 7-11.

⁶ Vegeu A. MONFERRER, *El ritual iniciatic de Els Pelegrins de les Useres*, dins "But. del Centre d'Estudis de La Plana", Castelló 1986, pp. 205-216.

⁷ Reproduïda dins *Novissima Recopilación de las Leyes de España*, Madrid 1805, I, pp. 198: "Premática en que se prohíbe que los naturales destos Reynos no anden en abito de romeros y peregrinos y se da la orden que han de tener para yr à alguna romeria [...], en Madrid, en casa de Pedro Madrigal, año de 1590".

⁸ Vegeu G. LLOMPART, *Penitencia y penitentes en la pintura y en la piedad catalanas bajomedievales*, dins *Religiosidad Popular. Folklore de Mallorca. Folklore de Europa*, Palma de Mallorca 1982, pp. 147-171.

⁹ V. SERRA, *La formulació estròfica dels goigs valencians*, dins *But. del Centre d'Estudis de la Plana*, Castelló 1986, 129-140.

¹⁰ J. URDEIX, J. *Las letanías de los Santos*, dins "Phase", 153 (1986), pp. 261-275.

¹¹ Vegeu taula II més endavant.

¹² Una bona mostra discogràfica la teniu en *El cant dels pelegrins de les Useres*, dins "Taller de Música Popular. Fonoteca de Materials", X (1987). Sobre les seues característiques vegeu V. TORRENT, *La música popular*, València 1990, pp. 53-55. Per a la transcripció musical, encara que no gaire acurada, vegeu S. SEGUI, *Cancionero musical de la Provincia de Castellón*, València 1990.

¹³ Catí els Ports té a l'actualitat un miler d'habitants. Situat a una amable planúria entre les moles del sistema orogràfic del Maestrat i el nord de la província, viu de la ramaderia. La carta de població és de 1239. Pertanyé a Morella, de la qual se separà com a vila al 1601. L'església gòtica, amb dues portalades romàniques i un retaule atribuït a Jacomart, està dedicada a l'Assumpció, s. XIV. La capella de la Comunió és del XVIII, amb pintures al fresc. Té nombrosos edificis del XIV i XV, època d'esplendor pels comerciants de la llana sobre tot. Les ermites són les de la Mare de Déu de l'Avellà, Santa Anna, Sant Vicent, Sant Cosme i Sant Damià, el Pilar i Sant Josep. Va estar visitada per Sant Vicent Ferrer. Els patrons són Sant Martí i Santa Anna, i unes altres devocions que cal remarcar són les de Sant Miquel, Sant Pere, Sant Acaci i Sant Roc. Vegeu N. DALMASES i A. J. PITARCH, *Catí. Casc Urbà*, dins *Catàleg de Monuments y Conjunts de la Comunitat Valenciana*, València 1983, I, pp. 219-334. J. PUIG, *Historia breve y documentada de la Real Villa de Catí. Comarca de Morella. Reino de Valencia*, Castelló 1953. Id., *Canteros en Cañ*, dins "Bol. de la Soc. Castellonense de Cultura", XXIII (1947), II, pp. 93-104.

¹⁴ Cada any diaris i altres publicacions periòdiques de Castelló se'n fan ressò, de la celebració de Catí. Entre els reportatges, on es descriu amb prou detall el ritual, el camí i altres particularitats, destaquem els següents: F. MARTI, *Els Pelegrins de Cañ*, dins "Castellón Diario", 22.4.1986; Id., *Catí. Romeria a Sant Pere de Castellfort*, dins "Bol. Inf. de la Unión de Cooperativas del Campo de Castellón", Juny, 1986; J. CALVO, *Els Pelegrins de Cañ*, dins "Castellón Diario", 30.4.1987, 29.4.1988 i 5.5.1989; J. HERRERA, *Els Pelegrins de Cañ*, dins "Castellón Diario", 3.5.1991; G. PUERTO, *Romeria de Catí a San Pedro de Castellfort*, dins "La Plana", 10.5.1958; V. IZQUIERDO, *Romeria de Catí a Sant Pedro de Castellfort*, dins "Penyagolosa", 1969, 7, s/p; F. LOPEZ SEGARRA, P. de MINGO, *De Catí a la Ermita de Sant Pere de Castellfort*, dins "Penyagolosa", VII (1987), pp. 20-23; sense autor, *Les tradicions d'uns pobles: Els pelegrins d'Useres i de Cañ*, dins "Penyagolosa", II (1984), pp. 56-58, etc.

¹⁵ Tornen el diumenge. Abans ho feien el 30 d'abril i l'1 de maig.

¹⁶ Sobre l'ermitori de Sant Pere de Castellfort vegeu J. MIRALLÉS SALES, *Notas históricas de la Villa de Castellfort Castellón*, Castellón 1967; M. BELL, *La campana de Don Blasco*, dins *San Mateo, Benifaçà y Morella: Notas históricas*, Castellón 1978; J. SEGURA BARRERA, *Morella y sus aldeas*, vols. 3, Morella 1868, Reed. fac. 1981; M. GARCIA LISON, A. ZARAGOZA CATALAN, *Ermita de Sant Pere, Castellfort*, dins "Mediterráneo. Cultura i Aula", I, 14.5.1986; II 21.5.1986. El *Boletín de Amigos de Morella y su Comarca*, IX (1987-88), va estar dedicat al poble de Castellfort.

¹⁷ J. PUIG, *Historia breve*, cit., p. 138.

¹⁸ Segons un document de l'Arxiu Municipal de Catí AMCat., dins J. PUIG, *Historia breve*, cit., p. 102.

¹⁹ AMCat, *Juradesch*, 1424. fol. 18, dins J. PUIG, *Historia breve*, cit., p. 138. Malgrat aquesta inseguretatsobre l'origen, al 1987 celebraren el 666 aniversari segons consta en un díptic d'aquest any.

²⁰ AMCat, *Juradesch*, 1499-1500, dins J. PUIG, *Historia breve*, cit., pp. 138 i 186.

²¹ J. PUIG, *Ibidem*, p. 138.

²² Segons J. MARTI GADEA, *Diccionario General Valenciano Castellano*, vols. 2, València 1881, és una espècie de pa o coca de forma semblant a la llançadora de teler.

²³ Peiró o creu de terme.

²⁴ Tampoc anem a descriure amb tot detall el romiatge. El podeu veure als treballs esmentats a la nota 14.

²⁵ Mena de sella de muntar que en aquest cas porta un caragol al que s'hi fixa la imatge de Sant Pere.

²⁶ Vegeu F. CELMA, *Historia del Santuario de Nuestra Señora de la Misericordia y de la Fuente de la Vellâ, sito en el término de la Villa Real de Catí, del Obispado de Tortosa, en el Reyno de Valencia*, València 1759.

²⁷ M. MILLAN BOIX, *Salvassòria Morella. Iglesia parroquial de Santa Lucia siglo XIII*, dins "Bol. de Amigos de Morella y su Comarca", VI (1983-84), pp. 55-86.

²⁸ Aiguardent barrejat amb aigua fresca.

²⁹ Sobre aquest santuari vegeu R. RODRIGUEZ CULEBRAS, *Ermita de la Mare de Déu de la Font*, dins *Catàleg de Monuments y Conjunts de la Comunitat Valenciana*, València 1983, I, pp. 281-286.

³⁰ Portell de Morella Els Ports, a més de 1000 mts. sobre el mar i dins les muntanyes que linden amb l'Aragó, té vora els 300 habitants. Fou aldea de Morella, de qual se segregà al 1691 com a vila. L'església parroquial està dedicada a l'Assumpció i hi ha dues ermites: la Mare de Déu de la Font i Sant Marc de les Albaredes. Viu sobretot de la ramaderia i del conreu de cereals. Com a especial devoció tenen la de Sant Antoni Abat i la Mare de Déu de l'Esperança, als quals fan festes majors. Vegeu L. CAMAÑES, *Portell. Usos y costumbres desde el siglo XIX al XX*, Castelló 1990.

³¹ La bibliografia es minsa: E. VINADXA, A. FERRER, *Portell. Els Pelegrins: Història que es negue a morir*, dins "Els Ports. Revista Comarcal", 1985, maig; A. MONFERRER, *Els pelegrins de Portell*, dins "Castelló Festa Plena", 1991, verano, pp. 14-16. L. CAMAÑES, *Portell*, cit., pp. 236-237.

³² El model ultrapassa les terres tortosines i s'escampa pels altres indrets propers. Un bon ajut per a aquesta investigació seria la possibilitat d'escorcollar als arxius de la catedral de Tortosa, cosa que, pel que es veu, no és gens fàcil a hores d'ara.

Taula I.

Esquema del ritual iniciàtic comunitari dels pelegrins de les Useres.

PRIMERA ETAPA: LA SEPARACIÓ DE LA COMUNITAT:

1r Temps. Diumenge de la 4a. setmana d'abans. Preparació de la separació: compromís de sortir-hi; des d'aleshores es deixen créixer el cabell i la barba i, antigament, també les ungles.

2n Temps. Últim divendres d'abril. Separació real: abillatge de pelegrí, pro-

cessó d'eixida, camí en silenci i entrada a Sant Joan de Penyagolosa, prec, recitació de les hores canòniques.

SEGONA ETAPA: LA TRANSFORMACIÓ:

1r. Temps. La nit del divendres. Mort iniciàtica: estança a la *cova* envoltats pel fum de la llenya verda, prec a l'església, experiència intensa de l'isolament i d'altres vivències subjectives.

2n. Temps. La matinada del dissabte. Instrucció iniciàtica: cerimònia secreta del perdó amb lavatori de peus.

TERCERA ETAPA: REINCORPORACIÓ A LA COMUNITAT:

1r. Temps. Dissabte. Camí de tornada i regrés al poble: silenci, prec, repartiment del pa beneït, acollida, tornada a casa.

2n. Temps. Diumenge. Reincorporació definitiva: missa i esmorzar de tots els participants, preferència al torn de la barberia.

Taula II.

Comparació de cants i prec als pelegrins de les Useres i de Catí.

Les Useres

Catí

CANTS:

Cant de les Hores:

Completes.
Missa *De Angelis*.
Himne d'un màrtir.

Completes.
Missa *De Angelis*.

Lletanies:

Exsurge, Domine.
Lletanies dels Sants.
(començament)

Exsurge, Domine.
Lletanies dels Sants senceres

Lletanies de les Santes.
Lletanies de la Mare de Déu.

Cants Litànics:

O Vere Deus (de poblat)
Rex Kyrie.
Ad Dominum.
Iesu Christe.
O Vere Deus.

O Vere Deus (de poblat)

Iesu Christe.

Suscipe.
Ut mittat Deus.
Omnes Sancti.

Absoltes:

Ne recorderis.
Requiescant in pace.

Altres cants:

Regina Coeli.

Gozos de San Juan de
Penyagolosa.

PRECS:

Rosari.

Credo.
Estació al Sagrament.
Parenostre a St. Joan,
Sta. Bàrbera, Mare de
Déu del Roser i per
les ànimes.
Ave Maria Puríssima.
Via Crucis.

Suscipe.
Sancte Deus.

Ne recorderis.

Memento mei.
Libera me.

Antífones de St. Vicent, Sta. Creu,
Sta. Anna, Sta. Llúcia, St. Pere,
Sagrament, Immaculada Concep
ció, Assumpció, St. Felip i St. Jau
me, St. Bartomeu, St. Marc, St.
Cosme i St. Damià i St. Roc.

Regina Coeli.

“Despertà” del Rosari.
Dolores y Gozos de la Virgen.
Gozos de la Virgen de l'Avellà.
Gozos de San Pedro.
Gozos de la Virgen de la Fuente.

Salutació a la Verge Maria.

Rosari.

Invocacions dels misteris.

Parenostres als patrons i a St. Pere.